

Ορθολογικότητα και Νομικός Πατερναλισμός

Γιούλη Φωκά-Καβαλιεράκη και Αριστείδης Ν. Χατζής*

[E]very individual, it is evident, can, in his local situation judge much better than any statesman or lawgiver can do for him.

Adam Smith¹

*Je suis fou, je me noie, je dois suivre les conseils d'un ami
et ne pas m'en croire moi-même.*
Stendhal²

Why did it all turn out like this for me? I had so much promise. I was personable, I was bright. Oh, maybe not academically speaking, but ... I was perceptive. It all became very clear to me sitting out there today, that every decision I've ever made, in my entire life, has been wrong. My life is the complete opposite of everything I want it to be. Every instinct I have, in every aspect of life, be it something to wear, something to eat ... It's all been wrong.

George Constanza³

Πολλές φορές, βλέποντας έναν συγγενή ή φίλο ή ακόμα και έναν άγνωστο να μην κάνει αυτό που εμείς θεωρούμε σωστό, αναρωτιόμαστε αν θα πρέπει κάποιος (ίσως εμείς) να επέμβει για να τον βοηθήσει. Η παρέμβαση αυτή μπορεί να προσλάβει πολλές μορφές, από την απλή συμβουλή μέχρι τον καταναγκασμό:

Ο γιατρός έχει απαγορεύσει σε κάποιον φίλο μας το κάπνισμα κι αυτός επιμένει να καπνίζει. «Μην καπνίζεις γιατί θα πεθάνεις νέος!» είναι μια συμβουλή που μπορούμε να του δώσουμε. Μπορούμε να του κρύψουμε τα τσιγάρα ή και να του εμποδίζουμε την πρόσβαση σ' αυτά όταν αυτό είναι εφικτό. Μπορούμε όμως επίσης να ευχηθούμε πως το κράτος θα απαγορεύσει κάποτε τη χρήση της νικοτίνης, όπως έχει ήδη απαγορεύσει τη χρήση της μαριχουάνας. Εφόσον δεν μπορεί να καταλάβει μόνος του ποιο είναι το «καλό του» ή εφόσον το καταλαβαίνει μεν αλλά έχει γίνει έρμαιο της αδυναμίας του και δεν μπορεί να προστατεύσει τον εαυτό του,

---

* Η Γιούλη Φωκά-Καβαλιεράκη είναι Υποψήφια Διδάκτωρ Φιλοσοφίας των Κοινωνικών Επιστημών και ο Αριστείδης Χατζής Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας Θεσμών στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η έρευνα της κας Φωκά-Καβαλιεράκη έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου». Τα σχόλια ευπρόσδεκτα στην ηλεκτρονική διεύθυνση rct@phs.uoa.gr.

¹ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), VI.ii.10.

² Stendhal, *Le Rouge et le Noir* (1830), Vol. II, Ch. XXIV.

³ Απόσπασμα μονολόγου του George Constanza (Jason Alexander) από το επεισόδιο με τίτλο “The Opposite” της αμερικάνικης τηλεοπτικής σειράς *Seinfeld*. Προβλήθηκε στις 19/5/1994. Σενάριο: Andy Cowan, Larry David & Jerry Seinfeld.

θα πρέπει να το κάνει κάποιος άλλος γι' αυτόν. Αυτή η απρόσκλητη προστασία που βασίζεται στο ενδιαφέρον για τη ζωή και τις επιλογές ενός άλλου ανθρώπου ονομάζεται **πατερναλισμός**. Ο πατέρας ενδιαφέρεται για το καλό των παιδιών του και θα επέμβει όταν αυτό είναι αναγκαίο, ακόμη και με τη βία, για να τα προστατεύσει όταν ο ίδιος θεωρεί ότι αυτά κινδυνεύουν από τις δικές τους πράξεις και επιλογές. Όταν αυτή η «πατρική προστασία» έχει σαν στόχο όχι ανήλικα τέκνα αλλά ενήλικα άτομα, τότε μιλάμε για πατερναλισμό (*paternalism* αλλά και *parentalism*) και όταν συνοδεύεται και από την απειλή άσκησης βίας εκ μέρους των αρμόδιων κρατικών οργάνων, τότε κάνουμε λόγο για **νομικό πατερναλισμό** (*legal paternalism*), όπου τον ρόλο του καλοπροαίρετου πατέρα έχει αναλάβει πλέον το κράτος.⁴

I.

Πριν συνεχίσουμε, είναι απαραίτητη μια διευκρίνιση: Το δίκαιο χρησιμοποιείται συχνότατα για να επιβάλλει ή να απαγορεύσει μια συμπεριφορά, όχι με σκοπό την προστασία του ατόμου, αλλά της κοινωνικής (συμβατικής) ηθικής (*conventional morality*). Το άρθρο 178 του Α.Κ. είναι χαρακτηριστικό: «Δικαιοπραξία που αντιβαίνει στα χρηστά ήθη είναι άκυρη». Ένα παιδί χρειάζεται μεταμόσχευση νεφρού, είναι πολύ χαμηλά στη λίστα ενός μεγάλου νοσοκομείου και ο μόνος πιθανός δωρητής είναι η μητέρα του. Όμως το νεφρό της δεν είναι συμβατό με εκείνο του παιδιού της. Αν όμως συμφωνήσει με το νοσοκομείο να δωρίσει το νεφρό της σ' έναν άλλο ασθενή (που είναι συμβατός) και το παιδί της να λάβει την υψηλότερη θέση του ασθενή αυτού στη λίστα του νοσοκομείου, τότε όλοι θα ωφεληθούν.⁵ Ωστόσο ο ελληνικός νόμος θεωρεί τη συμφωνία αυτή αντίθετη προς τα χρηστά ήθη – ανήθικη δηλαδή – και θα την απαγορεύσει, αν και δεν φαίνεται να προστατεύει κανέναν – μάλλον το αντίθετο. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με νομικό πατερναλισμό αλλά με **νομικό ηθικισμό** (*legal moralism*).⁶

Η σύγχυση ανάμεσα στους δύο όρους οφείλεται στο ότι ο νομικός ηθικισμός και ο νομικός πατερναλισμός προσβάλλουν συχνά τον ίδιο στόχο, την ιδέα της ηθικής αυτονομίας (*moral autonomy*) του προσώπου, την αρχή δηλαδή σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος πρέπει να διαμορφώνει τη συμπεριφορά του με βάση την κρίση του και τη συνείδησή του και όχι έπειτα από εξωτερικό εξαναγκασμό προερχόμενο από το δίκαιο ή την κοινωνική ηθική.⁷ Σύμφωνα με τον ορισμό του Joseph Raz, τα αυτόνομα άτομα «είναι εκείνα που μπορούν να διαμορφώσουν τη ζωή τους και να καθορίσουν την πορεία της», «είναι δημιουργοί του δικού τους ηθικού κόσμου» (Raz 1986: 154). Όμως ενώ ο νομικός ηθικισμός προσβάλλει άμεσα και πάντο-

⁴ Ο πρώτος Δούκας του Buckingham έλεγε πως «ένας βασιλιάς είναι σαν πατέρας για τους υπηκόους του» (*a king is father to his subjects*).

⁵ Η ιστορία είναι πραγματική και συνέβη στη Βοστώνη των Η.Π.Α. Η ιδέα της ανταλλαγής (η οποία επιτράπη) ανήκε στο γιατρό του παιδιού. Βλ. “How a Mother’s Love Helped Save Two Lives” (*The Boston Globe*, April 12, 2001). Στην πραγματικότητα δεν ωφελούνται όλοι άμεσα (βραχυπρόθεσμα) γιατί «αδικοούνται» προσωρινά οι ασθενείς που είναι συμβατοί με το παιδί. Από την ώρα όμως που τέτοιου είδους ανταλλαγές επιτραπούν θα ωφεληθούν όλοι λόγω των κινήτρων που θα οδηγήσουν μεσοπρόθεσμα και ιδιαίτερα μακροπρόθεσμα σε κατακόρυφη αύξηση των δωρεών.

⁶ Βλ. ιδίως το έργο των Stephen (1874) και Devlin (1965). Σύμφωνα με τον Sir James Fitzjames Stephen κάποιες ανήθικες πράξεις είναι τόσο απεχθείς ώστε να δικαιολογούν την ποινικοποίησή τους ακόμα και αν δεν προκαλούν κάποια βλάβη και στηρίζονται στη συναίνεση. Για τον Λόρδο Devlin η ανήθικη συμπεριφορά προσβάλλει τον κοινωνικό ηθικό ιστό (ο ίδιος μιλάει για *invisible bonds of common thought – op.cit.* 10) και γι' αυτό ισοδυναμεί με προδοσία. Βλ. όμως την πειστική (αλλά μη επαρκή) κριτική του H.L.A. Hart (1963). Για τα ζητήματα αυτά δεξ αναλυτικά Χατζής (2012c) αλλά και γενικότερα Shavell (2002) και Hatzis (2013).

⁷ Την ηθική αυτονομία του προσώπου και το παρεπόμενο δικαίωμα του *self-ownership* (αυτοκτησία) δεν φαίνεται να δέχονται οι κοινοτιστές. Βλ. ιδίως Taylor (1985: 187-210).

τε την ιδέα της ηθικής αυτονομίας, δεν συμβαίνει το ίδιο με το νομικό πατερναλισμό. Αυτός μπορεί να απαγορεύει συμπεριφορές που και το ίδιο το άτομο θεωρεί ανήθικες ή απορριπτικές, αλλά δεν έχει τη δύναμη να αντισταθεί σ' αυτές αν και θα το επιθυμούσε. Η διαφοροποίηση αυτή έχει μεγάλη σημασία, όπως θα δούμε, όπως επίσης και μία άλλη που έχει να κάνει με τα κίνητρα του εξαναγκασμού. Στο νομικό ηθικισμό το κίνητρο είναι η απλή απαξία για κάποιες πράξεις που κατά πάσα πιθανότητα δεν βλάπτουν κανέναν αλλά σε πολλές περιπτώσεις ωφελούν όσους εμπλέκονται. Στο νομικό πατερναλισμό το κίνητρο είναι σχεδόν αλτρουιστικό: το κράτος (η κοινωνία) σπαταλά πόρους για την προστασία ατόμων που δεν μπορούν ή δεν θέλουν να προστατεύσουν τους εαυτούς τους. Ονομάζω, δε, το κίνητρο αλτρουιστικό, διότι πολλές φορές η βλάβη που αποφεύγεται έχει μικρότερο κόστος από εκείνο που συνεπάγεται η αποτροπή της.

Μέχρι το σημείο αυτό προσπαθήσαμε να δώσουμε έναν ουδέτερο ορισμό του πατερναλισμού και να τον διαχωρίσουμε από το νομικό ηθικισμό (αν και πολλοί θα ισχυρισθούν πως αυτό δεν είναι απόλυτα εφικτό).⁸ Στο παρόν κείμενο θα υποστηρίξουμε πως ο πατερναλισμός (ιδιαίτερα ο νομικός), ακόμα κι όταν φαίνεται εύλογος, στηρίζεται σε σαθρές βάσεις. Στηρίζεται σε μια αντίληψη για την ανθρώπινη συμπεριφορά που θεωρούμε λανθασμένη. Σύμφωνα με αυτήν, πολλοί άνθρωποι δεν είναι ικανοί να λαμβάνουν τις ορθές αποφάσεις σε σημαντικούς τομείς της ζωής τους: από το εάν θα φορέσουν ή όχι ζώνη ασφαλείας ή κράνος όταν οδηγούν μέχρι το πώς θα εξασφαλίσουν την απαραίτητη οικονομική ασφάλεια για τα γηρατειά τους, πώς θα διασκεδάσουν, τι θα αγοράσουν, ακόμα και τον τρόπο με τον οποίον θα διαχειριστούν το σώμα τους. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, εάν μπορείς να προστατέψεις τους ανθρώπους από το να βλάψουν τον ίδιο τους τον εαυτό, γιατί να μην το κάνεις; Η αντίληψη αυτή δεν είναι τόσο αυθαίρετη και τόσο απλοϊκή όσο ακούγεται. Όπως θα δούμε, στηρίζεται σε μία σειρά θεωριών που έχουν υποστηριχτεί από πολύ σημαντικούς φιλοσόφους, κοινωνικούς επιστήμονες και ψυχολόγους.

Για να αντικρούσουμε τη θεώρηση αυτή, θα χρησιμοποιήσουμε τα εργαλεία που προσφέρει η θεωρία της ορθολογικής επιλογής. Πρόκειται για θεωρία που αναπτύχθηκε πρόσφατα στις κοινωνικές επιστήμες, αν κι έχει τις ρίζες της στη σκέψη του Thomas Hobbes, του Bernard Mandeville, του Adam Smith αλλά και του Thomas Jefferson.⁹ Μεθοδολογικά βασίζεται στην προσέγγιση της οικονομικής επιστήμης η οποία εισάγει ως κεντρική υπόθεση την ορθολογική συμπεριφορά. Σύμφωνα με αυτήν, οι άνθρωποι δρουν καταρχήν ορθολογικά: επιχειρούν να επιτύχουν με περιορισμένα μέσα την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των επιθυμιών τους (Γέμτος 2003: 60). Η θεωρία δεν εξετάζει την ποιότητα ή το έλλογο των ανθρώπινων επιθυμιών – τις θεωρεί δεδομένες (Stigler & Becker 1977). Δεδομένων λοιπόν των επιθυμιών, των προτιμήσεών τους, οι άνθρωποι θα κάνουν ό,τι χρειάζεται για να επιτύχουν τους στόχους τους με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο, όπως οι ίδιοι τον αντιλαμβάνονται. Επιπλέον όμως η θεωρία δέχεται πως τα άτομα γνωρίζουν καλύτερα από κάθε άλλον το συμφέρον τους. Ακόμα και όταν δεν φέρονται απόλυτα ορθολογικά, ακόμα και τότε, μόνο αυτά έχουν την απαραίτητη πληροφόρηση για να κάνουν τις σωστές επιλογές και να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους.¹⁰

⁸ Ανάμεσά τους κι εμείς. Αναλυτικά για την σχέση νομικού πατερναλισμού και νομικού ηθικισμού δεξ Hatzis (2009).

⁹ Ιδιαίτερα η ιδέα ότι η αλήθεια θα πρέπει να αναζητηθεί από κάθε άτομο ξεχωριστά για να μπορεί να την αξιολογήσει στην προσωπική του ζωή – δεν μπορεί να του επιβληθεί από την κοινωνία (“constraint may make him worse by making him a hypocrite, but it will never make him a truer man”) (Jefferson 1781-82: 159).

¹⁰ Για μια εισαγωγή στη Θεωρία της Ορθολογικής επιλογής στα ελληνικά, δεξ Φωκά-Καβαλιεράκη & Χατζής (2012). Βλ. επίσης Foka Kavalieraki & Hatzis (2011, 2012).

Στο δεύτερο μέρος του κειμένου θα παρουσιάσουμε σύντομα την έως τώρα συζήτηση στα πλαίσια της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας, καθώς και της φιλοσοφίας του δικαίου όσον αφορά το νομικό πατερναλισμό. Η συζήτηση διεξάγεται κυρίως στα πλαίσια της φιλελεύθερης (με την ευρεία έννοια) πολιτικής φιλοσοφίας από τον John Stuart Mill μέχρι τον Joel Feinberg και τον Gerald Dworkin.

Στο τρίτο μέρος θα εξετάσουμε κριτικά τα επιχειρήματα της ομάδας εκείνης των οικονομολόγων και ψυχολόγων που ανήκουν στη σχολή των συμπεριφορικών οικονομικών, η οποία υποστηρίζει την αναγκαιότητα του νομικού πατερναλισμού βασιζόμενη στους ανθρώπινους γνωστικούς περιορισμούς (*cognitive limitations*). Όπως θα δούμε, αν κι έχει γίνει εκ μέρους τους σοβαρή θεωρητική και εμπειρική δουλειά, τα πορίσματά τους δεν δικαιολογούν το νομικό πατερναλισμό, στο βαθμό τουλάχιστον που οι ίδιοι υποστηρίζουν.

II.

Ο πατερναλισμός (που όχι άδικα ταυτίζεται συχνά με τον ελιτισμό)¹¹ εμφανίζεται σε φιλοσοφικά κείμενα ήδη από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Ο δήμος, ο απλός λαός, δεν έχει το δικαίωμα του αυτοκαθορισμού στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα, δεν είναι ελεύθερος να κάνει λάθη (Blackburn 2001: 98). Οι φύλακες αποτελούν μία μικρή ελίτ, ιδιαίτερα προικισμένη, η οποία επιλέγεται για να κυβερνήσει τους πολλούς. Από την εποχή του Πλάτωνα μεγάλος αριθμός φιλοσόφων παρουσίασε μοντέλα κοινωνικής οργάνωσης με κυρίαρχο το πατερναλιστικό πνεύμα. Αλλά και η ίδια η ιδέα της κοινωνικής οργάνωσης εμπεριέχει το πατερναλιστικό στοιχείο.

Πριν εξετάσουμε πιο αναλυτικά τη φιλοσοφική συζήτηση για τον πατερναλισμό, χρήσιμο είναι να δοθεί ένας πληρέστερος ορισμός του και να γίνει μια σημαντική διάκριση. Σύμφωνα με τον Gerald Dworkin (1999: 649), ο P δρα πατερναλιστικά απέναντι στον Q εφόσον:

- (a) Ο P ενεργεί με σκοπό να προστατεύσει τον Q από κάτι κακό ή να τον βοηθήσει να πετύχει κάτι καλό.
- (b) Ο P ενεργεί ενάντια στις (ή αδιαφορώντας για τις) παρούσες προτιμήσεις, επιθυμίες ή αξίες του Q.
- (c) Οι πράξεις του P περιορίζουν την αυτονομία ή την ελευθερία του Q.

Ο ίδιος (Dworkin 1972: 65) δίνει τον παρακάτω ορισμό: “η πατερναλιστική παρέμβαση είναι μία παρέμβαση στην ελευθερία δράσης ενός προσώπου που δικαιολογείται από λόγους που έχουν να κάνουν αποκλειστικά με την ευημερία, το καλό, την ευτυχία, τις ανάγκες, τα συμφέροντα ή τις αξίες του προσώπου που καταπιέζεται». Ο ορισμός αυτός είναι πολύ χρήσιμος, αλλά δεν καλύπτει και τα δύο είδη του πατερναλισμού.¹²

- Όταν το αντικείμενο του πατερναλισμού δρα με τη θέλησή του και δεν έχουμε λόγο να αμφιβάλουμε για τη ορθή κρίση του, τις ικανότητές του ή την πληροφόρηση που

¹¹ Βλ. ενδεικτικά Williams (1973: 139). Ο Williams θεωρεί πως ο ελιτισμός αυτός είναι ταυτόσημος με τον πραξιακό ωφελμισμό (και δεν έχει άδικο).

¹² Βλ. και Dworkin (1983).

διαθέτει, αλλά παρόλαυτά ο πατερναλιστής θεωρεί πως πρέπει να επέμβει στις επιλογές του, μιλάμε για **ισχυρό (*hard, strong*) πατερναλισμό**.

- Όταν όμως ο πατερναλιστής επεμβαίνει μόνο όταν θεωρεί ότι το άτομο δρα παρά τη (πραγματική) θέλησή του, τότε ο πατερναλισμός του θεωρείται **ήπιος (*soft, weak*)**. Αν, για παράδειγμα, εμποδίσουμε ένα ανυποψίαστο άτομο να προχωρήσει σε μία γέφυρα που είναι έτοιμη να καταρρεύσει, ουσιαστικά κάνουμε κάτι που και το ίδιο θα έκανε εάν είχε επιπλέον πληροφόρηση.¹³ Εφόσον δεν επιθυμεί να πέσει από τη γέφυρα, με την παρέμβασή μας δεν προσβάλλουμε την ελευθερία του. Αυτό το είδος του ψευδο-πατερναλισμού (όπως θα το ονομάσω διότι δεν ισχύουν οι δύο τελευταίες συνθήκες) παρουσιάζει ένα κυρίως πρόβλημα. Ορισμένες φορές δεν ξέρουμε αν το άτομο που θέλουμε να προστατεύσουμε γνωρίζει ή όχι τον κίνδυνο. Βλέπω μία κοπέλα έτοιμη να πέσει στις γραμμές του μετρό. Την αρπάζω για να τη σώσω χωρίς να ξέρω αν θέλει να αυτοκτονήσει ή αν ήταν απλώς ζαλισμένη ή απρόσεκτη. Στην πρώτη περίπτωση, ο πατερναλισμός μου είναι ισχυρός - στις άλλες όχι. Δεν το γνωρίζω όμως πριν τη σώσω και δεν έχω χρόνο να το ερευνήσω.

Αλλά η διάκριση είναι συχνά ακόμα δυσκολότερη: Ένας πρώην ναρκομανής που κατόρθωσε να απεξαρτηθεί και προσπαθεί να εμποδίσει ένα νέο άνθρωπο που δοκιμάζει ναρκωτικά για πρώτη φορά, δεδομένου ότι ο υποψήφιος χρήστης δεν μπορεί καν να φανταστεί τι πρόκειται να βιώσει, τι είδους πατερναλισμό ασκεί,¹⁴

Από πολλούς θεωρείται πως ο ήπιος πατερναλισμός περιλαμβάνει και τις περιπτώσεις όπου το άτομο έχει γνωστικούς ή και συναισθηματικούς περιορισμούς που δεν του επιτρέπουν να αποφασίσει ορθολογικά (Wertheimer 2002: 50). Οι συναισθηματικοί περιορισμοί, αν και ασαφείς, μπορούν να γίνουν ευκολότερα δεκτοί. Ακόμα και το δίκαιο δίνει ελαφρυντικά σε κάποιον που εκτέλεσε ανθρωποκτονία “εν βρασμό ψυχής”. Τι γίνεται όμως με τους γνωστικούς περιορισμούς; Δικαιολογούν τον πατερναλισμό; Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε στη συνέχεια.¹⁵

Από όσο γνωρίζουμε, κανένας σημαντικός εν ζωή φιλόσοφος δεν υποστηρίζει (τουλάχιστον άμεσα και ανοικτά) τον ισχυρό πατερναλισμό με την εξαίρεση κάποιων συντηρητικών κοινοτιστών. Οι προσπάθειες όσων θεωρούν πως ένας βαθμός πατερναλισμού είναι αναγκαίος συντείνουν στον ορισμό και τη θεμελίωση του ήπιου πατερναλισμού. Το βασικό επιχείρημα όσων υποστηρίζουν τον ήπιο πατερναλισμό είναι ότι ορισμένες φορές η ελευθερία θα πρέπει να περιοριστεί προς χάριν της ευημερίας. Η σχέση ελευθερίας και ευημερίας και το αν η στάθμισή τους είναι επιτρεπτή είναι ένα μεγάλο ζήτημα που σχετίζεται άμεσα με το θέμα μας. Έρχονται φαινομενικά σε σύγκρουση όταν οι ελεύθερες επιλογές ενός ατόμου δεν φαίνονται να εξυπηρετούν την ευημερία του μακροπρόθεσμα. Άλλωστε, μία μορφή τουλάχιστον του ωφελμισμού φαίνεται να επιτρέπει τη μείωση της ελευθερίας προς χάριν της ευημερίας (βλ. όμως Γέμτος 1998).

Για παράδειγμα, πολλοί ασκούν κριτική στον Rawls λέγοντας πως η προτεραιότητα που δίνει στην ελευθερία είναι ασύμβατη με το κριτήριο *maximin* που είναι ένα κριτήριο ευημερίας. Εφόσον τα άτομα πίσω από το πέπλο θέλουν να μεγιστοποιήσουν την ευημερία τους στη χει-

¹³ Το παράδειγμα ανήκει στον J.S. Mill (1859, κεφ. 5)

¹⁴ Το παράδειγμα χρησιμοποιεί ο Wolff (1968: 29).

¹⁵ Ειδικότερο θέμα αποτελεί ο πατερναλισμός απέναντι στους πνευματικά άρρωστους και στους ανήλικους. Ο Mill το ξεκαθαρίζει «η εφαρμογή της αρχής της βλάβης νοείται μόνο για ώριμους ενήλικες ανθρώπους».

ρότερη δυνατή περίπτωση γι' αυτά, γιατί τότε δεν δίνει προτεραιότητα σε βασικά αγαθά, αλλά αντίθετα δίνει στις βασικές ελευθερίες; (Brown 1986: 63).¹⁶

Ακόμα και ένας φιλελεύθερος νομικός, όπως ο H.L.A. Hart (1963) θεωρεί πως η φιλελεύθερη αρχή του να μαθαίνουμε από τα λάθη μας καταρρέει στις περιπτώσεις που δεν υπάρχει δυνατότητας επιστροφής, όπως στη σύμβαση δουλείας, στη χρήση ναρκωτικών και στη συναίνεση στο φόνο του συναινούντος. Εδώ η ελευθερία είναι καταστροφική για την ευημερία. Μπορούμε να το ανεχθούμε; Όμως και αυτός ο διαχωρισμός είναι προβληματικός. Τι θα έλεγε ο Hart για το σαδομαζοχισμό; Και πώς θα τον διαχώριζε από τη μονομαχία;

Ο William Connolly (1974), προσπαθώντας να δώσει μία λύση στο πρόβλημα αυτό, επιχείρησε να δείξει πως τα συμφέροντα ενός ατόμου δεν συμπίπτουν πάντοτε με τα ενδιαφέροντά του, δηλαδή τις προτιμήσεις του.¹⁷ Σύμφωνα με τον Connolly (1974: 64) σε πολλές περιπτώσεις:

Η πολιτική X είναι περισσότερο συμφέρουσα για τον A από την πολιτική Y υπό την έννοια πως εάν ο A είχε τη δυνατότητα να τις βιώσει και τις δύο, θα διάλεγε για τον εαυτό του την X.

Ο Connolly βέβαια υιοθετεί μια υποκειμενιστική σκοπιά του συμφέροντος, προσπαθώντας να αποφύγει τη συνήθη κριτική κατά του ελιτισμού και του πραξιακού ωφελιμισμού εισάγοντας μια εκδοχή της έννοιας της υποθετικής συναίνεσης (*hypothetical consent*). Εάν ορίσουμε ευρέως τον ήπιο ωφελιμισμό, ο ορισμός του Connolly είναι ιδιαίτερα χρήσιμος. Αλλά και πάλι δεν θα αποφύγουμε το βασικό πρόβλημα. Δεδομένου ότι ο A πρέπει να αποφασίσει πριν την εμπειρία (άρα με περιορισμένη πληροφόρηση) μπορεί να κάνει λάθος. Ποιος όμως μπορεί να προβλέψει τη δική του εμπειρία για να τον προφυλάξει; Επίσης ο A έχει να λάβει στη ζωή του εκατομμύρια αποφάσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις θα έχει και πάλι ατελή πληροφόρηση και σε πολλές από αυτές αναγκαστικά θα επιλέξει λάθος. Το ότι οι προτιμήσεις του δεν συμπίπτουν με τα πραγματικά του συμφέροντα, ποιος θα μας το πει εκ των προτέρων;

Τις ιδέες των Hart και Connolly οργανώνει καλύτερα ο Gerald Dworkin (1972), θεμελιώνοντας την πρότασή του για έναν περιορισμένο, ήπιο πατερναλισμό στην υποθετική συναίνεση των ορθολογικών ατόμων στον περιορισμό της ελευθερίας τους, όταν πρόκειται να τους προφυλάξει από λανθασμένες αποφάσεις “με μεγάλο αντίκτυπο στη ζωή τους, πιθανόν επικίνδυνες και αμετάκλητες” (*id.* 80). Θα πρέπει ωστόσο να ισχύουν τρεις προϋποθέσεις: (α) το κράτος πρέπει να αποδείξει πως πρόκειται πράγματι για βλάβη που ένα ορθολογικό άτομο θα προτιμούσε να αποφύγει, (β) η ωφέλεια από την απαγορευμένη ενέργεια – εάν επιτρεπόταν - να είναι σαφώς μικρότερη του κόστους της, και (γ) ο περιορισμός να είναι ο ελάχιστος αναγκαίος.

Ο Ronald Dworkin, που είναι ιδιαίτερα αρνητικός απέναντι στο νομικό πατερναλισμό, προτείνει το κριτήριο της αποδοχής (*endorsement*): Δεν υπάρχει περίπτωση να βελτιώσει τη ζωή ενός ανθρώπου κάτι που θα του επιβληθεί ενώ το ίδιο το άτομο δεν το αποδέχεται. Αυτό συμβαίνει σχεδόν πάντοτε όταν η ζωή του ετεροκαθορίζεται.¹⁸ Άρα τον ήπιο πατερναλισμό δι-

¹⁶ Βέβαια την κριτική αυτή ενισχύει και η ταυτόχρονη υπεράσπιση του πατερναλισμού από τον Rawls (1971: 62). Βλ. σχετικά Χατζής (2004).

¹⁷ Ο Connolly παίζει με τη λέξη *interest* που στα αγγλικά σημαίνει ταυτόχρονα συμφέρον και ενδιαφέρον (“*what is in someone’s interests is not necessarily the same as what he is interested in*”).

¹⁸ Βλ. κυρίως Dworkin 1991 αλλά και κριτική στις θέσεις του από τον Wolfe (1994).

καιολογεί μόνο η εκ των υστέρων αποδοχή του. Το κριτήριο του Ronald Dworkin περιορίζει σημαντικά την εφαρμογή του πατερναλισμού, αλλά μία ενδιαφέρουσα αντίρρηση που συχνά προβάλλεται από νομικούς και ηθικούς φιλοσόφους έχει να κάνει με τον παιδαγωγικό ρόλο του νόμου: Μπορεί καταρχήν το άτομο να μην αποδεχτεί την παρέμβαση, αλλά καθώς την υφίσταται «μαθαίνει» από το νόμο και τελικά τον αποδέχεται, είτε (στη χειρότερη περίπτωση) μηχανικά, εσωτερικοποιώντας τον κανόνα είτε (στην καλύτερη περίπτωση) ενεργητικά, αναδιαμορφώνοντας τις προτιμήσεις του και ορθολογικοποιώντας τις επιθυμίες του.¹⁹

Το επιχείρημα αυτό έχει ενδιαφέρον και δεν ανήκουμε σ' αυτούς που απορρίπτουν το δικαίωμα του δημοκρατικού νομοθέτη να επεμβαίνει προοδευτικά και ορθολογικά, στέλνοντας ταυτόχρονα στην κοινωνία ένα μήνυμα. Τελικώς, ακόμα και ένας φιλελεύθερος θα αναγκαστεί να αποδεχτεί το διαχωρισμό της επιλογής από το συμφέρον. Αυτά τα δύο δεν συμπίπτουν πάντοτε. Άρα ένας βαθμός ήπιου πατερναλισμού είναι ίσως απαραίτητος, συνοδευόμενος με μια όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματική θεσμική θωράκιση για τη μείωση της αυθαιρεσίας. Ειδάλλως, θα πρέπει να επιστρέψουμε στο ερώτημα της αναγκαιότητας ακόμα και του ίδιου του κράτους. Δεν πρόκειται να υποστηρίξουμε στο κείμενο αυτό μια ακραία φιλελεύθερη άποψη που απορρίπτει την αναγκαιότητα κράτους – απλά πιστεύουμε πως κάθε παρέμβαση που περιορίζει την ελευθερία θα πρέπει να δικαιολογηθεί πολύ πειστικά. Άλλωστε, ακόμα και ο ήπιος πατερναλισμός που βασίζεται στην αύξηση της πληροφόρησης του ατόμου δύσκολα μπορεί να διαχωριστεί από μία επιτυχημένη πλύση εγκεφάλου (βλ. τον προβληματισμό του Weale 1978). Ακόμα και στην πλέον αποδεκτή περίπτωση ήπιου πατερναλισμού, την υποχρέωση προσκόμισης στο φαρμακείο συνταγής γιατρού για τη λήψη εξειδικευμένων φαρμάκων, όπου το κόστος για την ελευθερία είναι μικρό ενώ το όφελος μεγάλο, έχουν εγερθεί πολλές αντιρρήσεις.

Στη μέχρι τώρα συζήτηση για τον πατερναλισμό, ελλοχεύει ο κίνδυνος της ολισθηρής πλαγιάς. Σύμφωνα με το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς στην περίπτωση αυτή, προσπαθώντας να δικαιολογήσεις ένα βαθμό παρέμβασης καταλήγεις να δικαιολογείς πολύ περισσότερα από όσα αρχικώς ήθελες. Προσπαθώντας δηλαδή να είσαι συνεπής, δεν καταλαβαίνεις πότε ακριβώς γλίστρησες προς ισχυρές μορφές πατερναλισμού.

Όσοι απορρίπτουν τον πατερναλισμό ανήκουν χονδρικά σε δύο ομάδες. Στους Καντιανούς που δίνουν έμφαση στην προσβολή της ηθικής αυτονομίας και σε μία ομάδα ωφελμιστών που κατάγεται από τον Mill και φθάνει μέχρι τη σύγχρονη θεωρία της ορθολογικής επιλογής.

Για τους Καντιανούς φιλελεύθερους, ο πατερναλισμός προσβάλλει όχι μόνο την ηθική αυτονομία, την ελευθερία επιλογής, το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή και τελικά την ίδια την ελευθερία, αλλά εμποδίζει την ανάπτυξη του αισθήματος της ατομικής ευθύνης. Για τον Robert Nozick, από την κατηγορική προστακτική του Καντ για την ανθρωπότητα ως αυτοσκοπό²⁰ προκύπτει και η απαγόρευση να χρησιμοποιείται ο άνθρωπος ως μέσο για το δικό του καλό, εφόσον ο ίδιος δεν το επιθυμεί. Η «θεωρία των τίτλων» (*entitlements theory*) του Nozick έχει σαν στόχο να «στεγανοποιήσει ηθικά ορισμένη ατομική σφαίρα δράσης» (Μολύβας 2004:

¹⁹ Πρόκειται για μία συζήτηση που έχει ξεκινήσει ήδη από τον Αριστοτέλη. Πρόσφατα όμως αναζωπυρώθηκε, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. κυρίως από όσους βλέπουν φιλικά τους περιορισμούς στην αγορά. Δες ιδίως Anderson & Pildes (2000) και από άλλη, πιο ενδιαφέρουσα σκοπιά Sunstein (1996) και ιδίως McAdams (2000a, 2000b). Δες επίσης τις αντιρρήσεις των Adler (2000) και Wax (2000).

²⁰ «Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο» (I. Kant, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* [1785] σε Βιρβιδάκη 2004: 32). Με τον Nozick συμφωνεί απόλυτα και ο Christman (2002: 15-16) (η ηθική θεωρία του Kant είναι θεμελιωδώς αντι-πατερναλιστική).

54) από κινδύνους όπως ο πατερναλισμός. Την ίδια στάση υιοθετούν και οι ελευθεριστές (*libertarians*),²¹ καταδικάζοντας για παράδειγμα την ποινικοποίηση της ιατρικής υποβοήθησης σε ευθανασία ή της χρήσης ναρκωτικών (Machan 2001: 96). Οι καντιανοί φιλελεύθεροι αδιαφορούν για το εάν ο πατερναλισμός μπορεί να αυξήσει την ωφέλεια ή την ευημερία, καθώς δίνουν απόλυτη αξία στην ηθική αυτονομία. Δεν είναι όμως όλοι αρνητικοί σε κάθε μορφή πατερναλισμού.²² Όπως είδαμε ο Rawls δέχεται ένα βαθμό πατερναλισμού δικαιολογώντας τον μάλλον πρόχειρα. Ο Gerald Dworkin προτείνει ένα καλύτερο κριτήριο (που θυμίζει Rawls). Η παρέμβαση στην αυτονομία δικαιολογείται εφόσον οδηγεί σε αύξηση της (1993: 363).

Από την άλλη μεριά, πολλοί θεωρούν (Wertheimer 2002: 50) και όχι άστοχα ότι ο πατερναλισμός είναι κυρίως συμβατός με τον ωφελιμισμό και τη συνεπειοκρατία (*consequentialism*). Αυτό όμως δεν είναι απαραίτητο. Είναι χαρακτηριστικό πως ακόμα και σήμερα, οι αντίπαλοι του πατερναλισμού χρησιμοποιούν τα επιχειρήματα ενός από τους πατέρες του ωφελιμισμού, του John Stuart Mill. Ο Mill, στο πρώτο κεφάλαιο του περίφημου βιβλίου του *Περί Ελευθερίας* (1859), είχε επιχειρήσει να θέσει ένα όριο στον περιορισμό της ελευθερίας, ένα διάσημο πλέον όριο (σε ελεύθερη δική μας μετάφραση):

Ο μοναδικός σκοπός χάριν του οποίου νομιμοποιείται το κράτος να περιορίσει την ελευθερία του ατόμου παρά τη θέλησή του τελευταίου είναι για να αποτρέψει τη βλάβη σε άλλα άτομα. Δεν νομιμοποιείται όμως το κράτος να περιορίσει την ελευθερία του ατόμου για το «δικό του καλό» (σωματικό ή ηθικό). Δεν δικαιούται να το υποχρεώσει να κάνει ή να μην κάνει κάτι διότι υποτίθεται πως έτσι θα είναι καλύτερα γι' αυτό ή διότι θα το κάνει ευτυχέστερο ή γιατί σύμφωνα με κάποιους έτσι είναι «πιο σωστό» ή «πιο σοφό». Το άτομο είναι κυρίαρχο πάνω στον εαυτό του, πάνω στο σώμα του και στο μυαλό του.

Αυτή είναι η περίφημη “αρχή της βλάβης” (*harm principle*), η οποία ακούγεται τόσο πειστική όσο και ασαφής. Ακόμα και για έναν φιλελεύθερο που την υιοθετεί με ενθουσιασμό, η λέξη “βλάβη” είναι πολύ γενική και σίγουρα δεν μπορεί να εφαρμοσθεί μηχανιστικά, όπως ίσως ήλπιζε ο Mill. Όμως στην περίπτωση του πατερναλισμού, η αρχή του Mill είναι ξεκάθαρη, όπως ο Feinberg έχει δείξει στο καλύτερο ίσως έργο που προεκτείνει τη σκέψη του Mill δίνοντας όμως έμφαση στην αυτονομία.²³ Ο Feinberg εξηγεί ότι για να είναι μία επιλογή πραγματικά εκούσια και αβίαστη (*voluntary choice*), θα πρέπει να ισχύουν πέντε προϋποθέσεις:

1. Αυτός που επιλέγει να είναι ικανός να το κάνει (όχι ανήλικος, ψυχασθενής, άτομο μειωμένης διανοητικής ανάπτυξης, κλπ.)
2. Η επιλογή να μην είναι το αποτέλεσμα εξαναγκασμού (η επιλογή δεν πρέπει να επιβάλλεται με τη βία)
3. Η επιλογή να μην είναι το αποτέλεσμα πονηρών τεχνασμάτων (π.χ. υπνωτισμού)
4. Η επιλογή να μην προκύπτει από άγνοια ή λανθασμένες εντυπώσεις για τα πραγματικά περιστατικά και τις συνέπειες των εναλλακτικών δυνατοτήτων.
5. Η επιλογή να μην είναι το αποτέλεσμα καταστάσεων που προσωρινά παρεμποδίζουν την ορθή κρίση του (μεγάλη κούραση, δυνατό πάθος, επιρροή ναρκωτικών ή ποτού, σοβαρή έλλειψη χρόνου, κλπ.)

²¹ Βλ. όμως και τις μετριοπαθείς θέσεις του Hospers (1980) και την αυστηρή κριτική του Gordon (1980).

²² Βλ. εδώ την κριτική του Brock (1988) αλλά από εντελώς διαφορετική σκοπιά του Scoccia (1990) (οι Dworkin, Rawls και Brock δικαιολογούν λιγότερο πλουραλισμό από τον αναγκαίο).

²³ Βλ. ιδίως Feinberg (1986 και πολύ νωρίτερα 1971).

Οι τρεις πρώτες προϋποθέσεις φαίνονται εύλογες και είναι βέβαιο πως και ο Mill θα συμφωνούσε με αυτές. Οι δύο τελευταίες όμως είναι ιδιαίτερα αυστηρές, με αποτέλεσμα να δικαιολογούν τον πατερναλισμό σε πολύ περισσότερες περιπτώσεις από όσες ακόμα και ένας ήπιος πατερναλιστής θα ήταν διατεθειμένος να ανεχτεί.²⁴

IV.

Θεωρούμε πως η πλέον αποτελεσματική και ισορροπημένη αντιμετώπιση του πατερναλισμού στο πλαίσιο που έθεσε ο Mill, ανευρίσκεται στον ωφελιμισμό των κανόνων (*rule utilitarianism*). Η εκδοχή του κανονολογικού ωφελιμισμού που υποστηρίζουμε θέτει ως κριτήριο την ικανοποίηση των ατομικών προτιμήσεων, ταυτίζεται συχνά με το φιλελεύθερο ωφελιμισμό²⁵ και θεωρεί πως η αντιμετώπιση των ανθρώπων ως ηθικά ισότιμων, η προστασία των βασικών ελευθεριών και ο μεγαλύτερος δυνατός περιορισμός του πατερναλισμού μακροπρόθεσμα οδηγεί σε μεγιστοποίηση της ευημερίας τους (Hardin 1988).

Σύμφωνα με την οπτική αυτή, η οποία στηρίζεται και επιστημονικά στα νεοκλασικά οικονομικά, απορρίπτεται η προβληματική και αυθαίρετη διαπροσωπική σύγκριση ωφελιμότητας του πραξιακού ωφελιμισμού. Ως απαραίτητη προϋπόθεση κάθε βελτίωσης της κατανομής του οφέλους και του κόστους τίθεται η ανταλλαγή, όπως αυτή πραγματοποιείται μέσω των συναλλαγών (Foka-Kavaliaraki & Hatzis 2009). Όπως αναφέραμε και πιο πριν, οι προτιμήσεις των ατόμων θεωρούνται δεδομένες και δεν αξιολογούνται. Θεωρούνται εξωγενείς στη διαδικασία της ανταλλαγής, η οποία έχει ως μόνο σκοπό να τις πραγματοποιήσει.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει μία σοβαρή διάκριση. Για ορισμένα μέλη αυτής της σχολής (όπως ο πρώιμος Richard Posner και πρόσφατα οι Louis Kaplow & Steven Shavell),²⁶ η ευημερία ταυτίζεται με το ατομικό αγαθό (*individual good*). Όμως εμείς εδώ υποστηρίζουμε την καθαρά επιστημολογική αντίληψη (Hamlin 1993: 653-654) σύμφωνα με την οποία ενώ υπάρχουν πτυχές του ατομικού αγαθού πέραν της ικανοποίησης των προτιμήσεων, είναι ιδιαίτερα δύσκολο έως αδύνατον να τις εντοπίσουμε, τουλάχιστον με τα εργαλεία των κοινωνικών επιστημών. Οποιοσδήποτε ετερογενής προσδιορισμός του ατομικού αγαθού είναι από τη φύση του πατερναλιστικός, με την πιθανή εξαίρεση του αιτήματος για αυξημένη πληροφόρηση.²⁷

Όμως η γενική παραδοχή στα πλαίσια της θεωρίας αυτής είναι ότι, εκτός από το ίδιο το άτομο, κανείς δεν μπορεί να συγκεντρώσει και να διαχειριστεί την απαραίτητη πληροφόρηση για να επιλέξει καλύτερα από αυτό. Ήδη από τη δεκαετία του 1930, ο F.A. Hayek²⁸ είχε αποδεί-

²⁴ Συμφωνεί και ο Feinberg σ' αυτό (1986: 116) γι' αυτό και προτείνει περισσότερο ελαστικά κριτήρια που θα σταθμίζουν και άλλους παράγοντες (κίνδυνος, αβεβαιότητα, κλπ.).

²⁵ Η εκδοχή αυτή «φέρνει τον ωφελιμισμό κοντά στις θεωρίες δικαιωμάτων που παραδοσιακά συνδέονται με τον φιλελευθερισμό, κυρίως επειδή δεν χρειάζεται να επεξηγήσουν τον χαρακτήρα των τελικών στόχων» (Μολύβας 2004: 410).

²⁶ Δες τα δύο κλασικά πλέον κείμενα του Richard Posner (1983: 48-115) αλλά και την στροφή του προς πιο μετριοπαθείς θέσεις (Posner 1990: 353-392) καθώς και το σημαντικότερο έργο των Kaplow & Shavell (2002) που συνοδεύεται από πάνω από δέκα άρθρα που διευκρινίζουν τις θέσεις τους.

²⁷ Που οδηγεί σε πληροφορημένη προτίμηση (*informed preference*) ή ορθολογικές επιθυμίες (*rational desires*) κατά Elster και σε πληροφορημένη συναίνεση (*informed consent*). Αλλά ακόμα και η αύξηση της πληροφόρησης θα πρέπει να είναι οριακά επωφελής.

²⁸ Βλ. ιδίως Hayek (1945) αλλά και Hayek (1937 και 1975) για την εξέλιξη της σκέψης του πάνω στο πρόβλημα.

ξει πως η αποτελεσματική διαχείριση της διασκορπισμένης στα άτομα γνώσης είναι αδύνατο να προέλθει από μία κεντρική εξουσία. Το άτομο δεν είναι τέλειο, αλλά σίγουρα είναι ο καλύτερος κριτής των ζητημάτων που το ενδιαφέρουν. Ενισχυτικό των απόψεων του Hayek είναι ένα άλλο επιχείρημα που στηρίζεται στη θεωρία αντιπροσώπου-αντιπροσωπευόμενου (*principal-agent problem*). Όταν κάποιος αναθέτει σε κάποιον άλλον την προστασία των συμφερόντων του, τον χρίζει δηλαδή αντιπρόσωπό του, θα πρέπει να λάβει υπόψη του πως ο αντιπρόσωπος έχει τα δικά του συμφέροντα που δεν ταυτίζονται με εκείνα του εντολέα (Χατζής 2012a). Πολλώ δε μάλλον όταν ο αντιπρόσωπος αυτοαναγορεύεται ως τέτοιος, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη ή τουλάχιστον τη δυνατότητα επιλογής του εντολέα. Στο φαινομενικά απλό παράδειγμα της ιατρικής συνταγής, ας αναλογιστούμε την περίπτωση του γιατρού που δεν μας προτείνει το καταλληλότερο φάρμακο αλλά προωθεί εκείνο της φαρμακευτικής εταιρίας με την οποία συνεργάζεται.

Από τα παραπάνω καταλήγουμε σε δύο αρχές:

(α) Το άτομο γνωρίζει καλύτερα από κάθε άλλον ποιο είναι το καλό του, αλλά και μπορεί καλύτερα από κάθε άλλον να το επιδιώξει.

(β) Ακόμα κι αν δεν ισχύει απόλυτα το πρώτο επιχείρημα, η εξωγενής παρέμβαση στη ζωή του είναι οπωσδήποτε αναποτελεσματική και θα οδηγήσει σε χειρότερη κατάσταση από τη μη παρέμβαση.²⁹

V.

Αυτές τις δύο αρχές δεν τις δέχονται όλοι στην οικονομική επιστήμη. Το μοντέλο της ορθολογικής επιλογής προκάλεσε από νωρίς μια μαζική αντίδραση διάφορων επιστημόνων που ασχολούνταν με τη λήψη αποφάσεων σε οικονομικά περιβάλλοντα και μη. Η αντίδραση αυτή, χρησιμοποιώντας κάποια από τα ευρήματα της γνωστικής ψυχολογίας, ξεκίνησε αρχικά με κάποιες αντιρρήσεις σχετικά με το αν η υπόθεση της τέλειας ορθολογικότητας είναι ρεαλιστική και κατέληξε σήμερα έως και στην παραδοχή της καθολικής και συστηματικής ανορθολογικότητας (Ariely 2008). Ο τομέας ή κλάδος των οικονομικών που ασχολείται με το να αναδείξει τις συστηματικές ανορθολογικότητες του ατόμου είναι τα συμπεριφορικά οικονομικά (*behavioral economics*).

Πρώτος ο Herbert Simon ανέπτυξε το 1955 τη θεωρία της «περιορισμένης ορθολογικότητας» (*bounded rationality*) στα πλαίσια της δουλειάς του στον χώρο της βιομηχανικής οργάνωσης (για το οποίο βραβεύθηκε και με το Νόμπελ Οικονομικών). Σύμφωνα με τον Simon οι άνθρωποι δεν ενεργούν και τόσο ορθολογικά όσο υποθέτει η κυρίαρχη νεοκλασική οικονομική θεωρία. Υπάρχουν σημαντικοί περιορισμοί στη δυνατότητά τους να αντιληφθούν πλήρως τις καταστάσεις, να αναλύσουν τα δεδομένα, να θυμηθούν γεγονότα και να σχεδιάσουν λύσεις στα προβλήματά τους. Προσπαθούν να επιτύχουν την ικανοποίηση των προτιμήσεών τους κάνοντας ό,τι καλύτερο μπορούν, δεδομένων αυτών των γνωστικών περιορισμών της ανθρωπίνης φύσης. Η πληροφόρησή τους όμως δεν είναι τέλεια, η σκέψη τους δεν είναι και τόσο ξεκάθαρη και πολλές φορές οι ενέργειές τους είναι ασυνεπείς. Έτσι αυτό που καταφέρνουν να κάνουν στο τέλος είναι όχι η μεγιστοποίηση της συμπεριφοράς τους αλλά η «ικανοποίηση» (*satisficing*), δηλαδή η αναζήτηση ικανοποιητικών έως ένα σημείο εναλλακτικών (*good*

²⁹ Ο Brown (1986: 185) απορρίπτει και τα δύο επιχειρήματα ως «απλά μη αληθή» που στηρίζονται σε «χονδροειδείς γενικεύσεις».

enough). Το μοντέλο αυτό της περιορισμένης ορθολογικότητας δεν πρόσφερε κάτι ιδιαίτερο ούτε στην περιγραφικότητα ούτε στην προβλεπτικότητα του οικονομικού μοντέλου γιατί ήταν πολύ θεωρητικό και ασαφές.

Ο Daniel Kahneman επίσης έλαβε το Νόμπελ το 2002 για τη συνολική δουλειά που έκανε (με τον Amos Tversky) κυρίως στη λεγόμενη *Prospect Theory* από τη δεκαετία του 1970. Διεξάγοντας διάφορα ψυχολογικά πειράματα στο εργαστήριό τους για να ελέγξουν οικονομικές συμπεριφορές κατέληξαν σε ευρήματα που αυτοί θεωρούν ότι αποδεικνύουν συστηματικά ανορθολογικές εκφάνσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Συγκεκριμένα και κυρίως, ότι οι άνθρωποι απεχθάνονται τον κίνδυνο και τη ζημία (*risk and loss aversion*), αλλά και ότι προτιμούν λιγότερη ζημία από περισσότερο κέρδος, ενώ οι αποφάσεις τους επηρεάζονται από το λεγόμενο «πλαίσιο» (*framing*) δηλαδή από τον τρόπο με τον οποίο θα τους παρουσιαστεί ένα πρόβλημα.

Οι Richard Thaler, Cass Sustein, Robert Shiller και Dan Ariely είναι μερικοί συμπεριφορικοί οικονομολόγοι που έχουν δημοσιεύσει πρόσφατα ερευνητικές εργασίες αλλά και δημοφιλή βιβλία με το ίδιο αντικείμενο και παρόμοιους ισχυρισμούς. Ο Richard Thaler δίνει έμφαση στο *mental accounting* αναφερόμενος στο σύνολο των νοητικών διεργασιών που διαθέτουν και χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να αντιληφθούν και να αξιολογήσουν διάφορες καταστάσεις και γεγονότα οι οποίες εξαρτώνται πλήρως από τα διάφορα «προβλήματα πλαισίου» (*framing effects*) αλλά και στο «φαινόμενο της κτητικότητας» (*endowment effect*).

Πάρα πολλοί υποστήριζαν σε σειρά πειραμάτων την ύπαρξη διάφορων ανορθολογικών συμπεριφορών και γνωστικών προϋποθέσεων (*cognitive biases*) που σύμφωνα με αυτούς προκύπτουν από τη λανθασμένη χρήση διάφορων ευρετικών μηχανισμών (*heuristics*) που διαθέτει ο μηχανισμός λήψης αποφάσεων. Τα *heuristics* γενικά είναι απλοί και αποτελεσματικοί νοητικοί μηχανισμοί που βοηθούν υποσυνείδητα και αυτόματα στην επίλυση προβλημάτων (*rules of thumb*), ενώ τα *cognitive biases* είναι η τάση για εξαγωγή λάθος συμπερασμάτων ή λήψης λάθος αποφάσεων που οφείλεται κυρίως σε γνωστικούς περιορισμούς παρά στα δεδομένα του προβλήματος.

Αυτή η σχολή σκέψης των συμπεριφορικών οικονομικών οδήγησε σε μια νέα και ιδιαίτερα πρόσφατη μορφή πατερναλισμού, τον **φιλελεύθερο πατερναλισμό** (*libertarian paternalism*). Ο ομολογουμένως οξύμωρος αυτός όρος καθιερώθηκε στο περίφημο βιβλίο των Richard Thaler και Cass Sunstein, *Nudge*, που εκδόθηκε το 2008. Στο βιβλίο αυτό οι συγγραφείς – οι οποίοι είναι και πρωτοπόροι των νέων συμπεριφορικών οικονομικών – υποστηρίζουν θεωρητικά ένα είδος ήπιου πατερναλισμού και παραθέτουν μια σειρά από προτάσεις για διάφορες περιπτώσεις που απαιτείται ένας κεντρικός σχεδιασμός για τη λήψη αποφάσεων που αφορούν ατομικές επιλογές (*choice architecture*), όπως το κάπνισμα, η διατροφή, η επιλογή προγράμματος συνταξιοδότησης, κλπ. Οι προτάσεις τους αναφέρονται κυρίως στον ιδιωτικό τομέα, αλλά, όπως υποστηρίζουν, θα μπορούσαν να εφαρμοστούν με τον ίδιο τρόπο και από την κυβέρνηση σε θέματα δημόσιας επιλογής. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, ο όρος «φιλελεύθερος» σημαίνει ότι αποδέχονται πλήρως και σέβονται απόλυτα το δικαίωμα του ατόμου να επιλέγει ελεύθερα επιδιώκοντας κάθε φορά να εξασφαλιστεί η δυνατότητά του να αποσύρει ή να αλλάξει την επιλογή του. Ωστόσο, στοιχειοθετούν τον όρο «πατερναλισμό» ως μια προσπάθεια θετικής επιρροής – ώθησης θα λέγαμε (*nudge*) – των ατομικών αποφάσεων προς εκείνες τις επιλογές που οι συγγραφείς θεωρούν ότι, όπως σηματοδοτούν και στον τίτλο του βιβλίου τους, επιμηκύνουν τη ζωή και την κάνουν σαφώς καλύτερη και υγιέστερη. Για παράδειγμα, σε ένα κυλικείο θα πρότειναν να τοποθετηθούν μπροστά οι υγιεινές τροφές, όπως τα φρούτα και οι σαλάτες, ώστε οι πελάτες να τα βλέπουν πρώτα και εγγύτερα και ενδεχομένως

να τα επιλέγουν πιο αυτόματα. Βεβαίως, θα υπάρχουν και τα υπόλοιπα, λιγότερο υγιεινά είδη, αλλά σε μια πιο δυσμενή θέση. Βασίζουν, λοιπόν, την αναγκαιότητα παρέμβασης πάνω στην ατομική επιλογή στη θεωρητική προϋπόθεση ότι οι άνθρωποι δεν είναι ορθολογικοί. Δηλαδή κάνουν συχνά λάθη στην κρίση τους και παίρνουν κακές αποφάσεις εξαιτίας της ελλιπούς πληροφόρησης, της ελλειμματικής προσοχής τους, των διαφόρων γνωστικών περιορισμών τους και της μειωμένης ικανότητας αυτοελέγχου.

Ο «φιλελεύθερος πατερναλισμός», λοιπόν, δύσκολα θα προκαλούσε σοβαρές αντιρρήσεις από φιλελεύθερους εάν δεν στηριζόταν ουσιαστικά στην πεποίθηση ότι τα άτομα δεν είναι ικανά από τη φύση τους να λαμβάνουν τις καλύτερες αποφάσεις για τη ζωή τους.

Επιπλέον, τα μέλη της ευρύτερης σχολής των συμπεριφορικών οικονομικών εντοπίζουν τρία κυρίως προβλήματα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων:³⁰

(α) Γνωστική ανικανότητα (*cognitive incapacity*)

Οι περιπτώσεις των παιδιών, των ψυχασθενών και των ψυχικά άρρωστων είναι σχετικά απλές, αν κι εδώ το πρόβλημα είναι και πάλι τα όρια. Ένας 16χρονος μπορεί να ενεργεί πολύ πιο ορθολογικά από έναν 30χρονο με μειωμένη αντιληπτική ικανότητα. Όμως υπάρχουν πολύ δυσκολότερες διακρίσεις. Ο Anthony Kronman (1983), επιχειρώντας να ορίσει την ορθή κρίση, θέτει ως προϋπόθεσή της την “ηθική φαντασία” (*moral imagination*), δηλαδή τη δυνατότητα του ατόμου να συλλαμβάνει φαντασιακά της ηθικές συνέπειες μίας ενέργειας και να προβλέπει τα αποτελέσματά της στον χαρακτήρα του. Εάν το άτομο δεν διαθέτει αυτή τη δυνατότητα, είναι βέβαιο, σύμφωνα με τον Kronman, ότι τα λάθη του θα τον οδηγήσουν σε παράλυση και αυτοκαταστροφικές μορφές μετάνοιας (*regret*) για τις πράξεις του, που θα μειώσουν ακόμα περισσότερο τη δυνατότητά του για ορθή κρίση. Ο Kronman δεν φαίνεται να ασπάζεται τη φιλελεύθερη αντίληψη πως ο άνθρωπος μαθαίνει από τα λάθη του.

(β) Οι επιλογές δεν ανταποκρίνονται στις προτιμήσεις

Ακόμα και εάν το άτομο δρα ορθολογικά και οι προτιμήσεις του είναι σταθερές και συνεπείς, οι επιλογές του δεν είναι συμβατές με τις προτιμήσεις του. Το πρόβλημα αυτό εμφανίζεται εντυπωσιακά στη συνήθεια του καπνίσματος. Το κάπνισμα 1-2 πακέτων την ημέρα μειώνει κατά μέσο όρο το προσδόκιμο της διαβίωσης 6,2 χρόνια. Τα διάφορα είδη καρκίνου που οφείλονται στο κάπνισμα συνεπάγονται σοβαρό σωματικό, συναισθηματικό και οικονομικό κόστος. Παρόλαυτά, υπάρχουν πολλοί καπνιστές ανάμεσα στα ορθολογικά άτομα και είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις ελλιπούς πληροφόρησης για τις συνέπειες του καπνίσματος.

Εδώ εντοπίζονται δύο περιορισμοί της ορθολογικότητας: η αδυναμία της βούλησης ή ακρασία (*weakness of will – akrasia*) και η λανθασμένη εκτίμηση των πιθανοτήτων ή μυωπία (*myopia*).

Στην πρώτη περίπτωση, το άτομο αναγνωρίζει ποιο είναι το συμφέρον του μακροπρόθεσμα, αλλά αδυνατεί να το επιδιώξει καθώς είναι έρμαιο των παθών και των εθισμών του. Δεν κατορθώνει δηλαδή να επιδιώξει τις υψηλής ποιότητας προτιμήσεις του (Wertheimer 2002: 51).

Στη δεύτερη, το άτομο υπερεκτιμά τα οφέλη μιας συμπεριφοράς ή αντίθετα υποτιμά το κόστος της. Σε μια σειρά μελετών, όπως προαναφέραμε, οι Daniel Kahneman, Amos Tversky

³⁰ Η κατηγοριοποίηση που ακολουθεί στηρίζεται ιδιαίτερα στον Trebilcock (1993)

και ο Richard Thaler έδειξαν πως υπάρχουν περιπτώσεις που αδυνατούμε να εφαρμόσουμε στη σκέψη μας όλους τους κανόνες της λογικής μας με αποτέλεσμα κάποιες φορές να οδηγούμαστε στην υποτίμηση ή στην υπερεκτίμηση των κινδύνων.

(γ) Ενδογενείς αλλά και περιστασιακές προτιμήσεις

Πολλές από τις προτιμήσεις μας δημιουργούνται όχι από τις δικές μας ανάγκες, αλλά μας επιβάλλονται από τη κοινωνία, τη διαφήμιση, τη μίμηση, ακόμα και το φθόνο. Ορισμένες προτιμήσεις πάλι είναι δυνατόν να διαμορφώνονται από την υποτίμηση των δυνατοτήτων μας (*adaptive preferences*), από την υπερεκτίμηση αυτών που ήδη έχουμε (*overconfidence bias* και *endowment effect*) ή την αποδοχή καταστάσεων που μας υποβαθμίζουν (*cognitive dissonance*).

Για τους λόγους αυτούς, υποστηρικτές του νομικού πατερναλισμού, όπως ο Cass Sunstein, θεωρούν ότι οι άνθρωποι έχουν προτιμήσεις δύο τάξεων: αυτές που εκφράζουν μέσω των επιλογών τους (πρώτης τάξης) και αυτές που αδυνατούν να πραγματοποιήσουν εξαιτίας των παραπάνω γνωστικών περιορισμών (δεύτερης τάξης). Το δίκαιο θα πρέπει να βοηθήσει τα άτομα να πραγματοποιήσουν αυτές τις υψηλής ποιότητας προτιμήσεις, ακόμα και αν χρειαστεί να αντιμετωπίσει πατερναλιστικά τις εκπεφρασμένες χαμηλής ποιότητας προτιμήσεις τους.³¹

VI.

Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικά πεδία έρευνας της οικονομικής επιστήμης όπου τα πειραματικά ευρήματα φαίνονται να αντικρούουν αυτά των συμπεριφορικών οικονομικών και να ενισχύουν την υπόθεση της ορθολογικότητας. Οι τομείς αυτοί είναι κυρίως τα Πειραματικά Οικονομικά (*Experimental Economics*) τα Οικονομικά Έρευνας Πεδίου (*Field Economics*) και τα Εμπειρικά Οικονομικά (*Empirical Economics*).

Στα Πειραματικά Οικονομικά κυριαρχεί η έρευνα του Vernon Smith (2008) και του Charles Plott. Ο πρώτος τιμήθηκε με Νόμπελ επίσης το 2002. Στα εργαστήριά τους προσπαθούν να προσομοιώσουν συνθήκες πραγματικής αγοράς ή και θεωρίας παιγνίων (*game theory*), ώστε οι επιλογές που κάνουν τα άτομα και οι αποφάσεις που παίρνουν να είναι όσο πιο ρεαλιστικές γίνεται. Ο Smith και οι συνεργάτες του ανέπτυξαν τη θεωρία της *ecological rationality*, με την οποία βλέπουν την ορθολογικότητα ως ένα δυναμικό σύστημα αλληλεπίδρασης με το βιολογικό, το πολιτισμικό και κυρίως το θεσμικό περιβάλλον, όπου μέσω μηχανισμών «δοκιμής-λάθους» (*trial-and-error*) το άτομο μαθαίνει από τα τυχόν λάθη του και διορθώνει τις επιλογές και τη δράση του, όπου αυτό είναι απαραίτητο, για να μεγιστοποιήσει τα οφέλη της συμπεριφοράς του. Οι περισσότερες από τις ανορθολογικές συμπεριφορές που είδαμε παραπάνω και εντοπίζουν τα συμπεριφορικά οικονομικά με τα ψυχολογικού τύπου πειράματά τους, έχουν καταρριφθεί από τα ευρήματα των *experimental economics*.

Στα Οικονομικά Έρευνας Πεδίου γίνονται έρευνες πεδίου, όπου οι ερευνητές στην προσπάθειά τους να πλησιάσουν ακόμη περισσότερο τις ρεαλιστικές συνθήκες, συλλέγουν τα δεδομένα τους από πραγματικές καταστάσεις της αγοράς χωρίς τα άτομα να έχουν επίγνωση ότι συμμετέχουν σε κάποιο είδος πειράματος. Ένας από τους πιο καταξιωμένους οικονομολόγους που εργάζονται με έρευνες πεδίου είναι ο John List, ο οποίος με την εκτεταμένη έρευνά του

³¹ Ο ίδιος όμως αναγνωρίζει τους κινδύνους (Sunstein 1986: 1170).

έχει δείξει ότι πολλές από αυτές τις «ανορθολογικές συμπεριφορές» εξαλείφονται ανάμεσα σε αγοραπωλητές με έστω και ελάχιστη εμπειρία.

Τέλος οικονομολόγοι όπως ο Steven Levitt και ο Sam Peltzman συλλέγουν τα στοιχεία τους από τεράστιες και δημόσιες βάσεις δεδομένων, που αφορούν και καταστάσεις πέρα από την παραδοσιακή αγορά. Αυτά τα δεδομένα τα αναλύουν κάνοντας υποθέσεις για την ορθολογικότητα και ανακαλύπτοντας ισχυρές συσχετίσεις που εξηγούν φαινόμενα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και διάφορα άλλα. Η πλέον διάσημη τέτοια έρευνα είναι εκείνη των Levitt & Donohue το 2001 όπου απέδειξαν ότι η νομιμοποίηση των αμβλώσεων ήταν ο κύριος παράγοντας για τη θεαματική μείωση του εγκλήματος σε συγκεκριμένες πολιτείες της Αμερικής.

Οι οπαδοί της σχολής της ορθολογικής επιλογής (Becker 1976, 1993), λοιπόν, απαντούν στην επισήμανση των παραπάνω γνωστικών περιορισμών που υποστηρίζουν τα συμπεριφορικά οικονομικά με μια σειρά επιχειρημάτων (Posner 1998): (α) Τα προβλήματα που εντοπίζονται είναι μεμονωμένα και αφορούν ελάχιστες περιπτώσεις. Συνολικά, οι άνθρωποι φέρονται ορθολογικά. Αν θελήσει κανείς να προβλέψει τη συμπεριφορά μεγάλων ομάδων, θα πρέπει να υποθέσει πως ο μέσος άνθρωπος θα φερθεί ορθολογικά. Άλλως, θα πρέπει να κατασκευάσει ένα μοντέλο ανθρώπου ανορθολογικού και αυτοκαταστροφικού που δεν έχει καμία προβλεπτική ισχύ και επί πλέον είναι λανθασμένο. (β) Ακόμα και όταν η συμπεριφορά εμφανίζεται ως ανορθολογική, είναι πολύ πιθανόν να εμφανίζεται ως τέτοια στον εξωτερικό παρατηρητή που δεν κατέχει την πληροφόρηση που κατέχει το δρων υποκείμενο. (γ) Τέλος, και στις περιπτώσεις εκείνες που τα άτομα δρουν όντως ανορθολογικά, τα ίδια είναι τα καταλληλότερα να το αντιληφθούν μέσω της εμπειρίας τους και να διορθώσουν τη συμπεριφορά.³² Ο νομικός πατερναλισμός θα οδηγήσει οπωσδήποτε σε χειρότερα αποτελέσματα και θα δημιουργήσει μεγαλύτερη ανάγκη πατερναλισμού (η προσφορά εδώ δημιουργεί ζήτηση).

Μια χαρακτηριστική περίπτωση είναι εκείνη της απαγόρευσης της χρήσης και εμπορίας ναρκωτικών. Κανείς δεν αρνείται πως οι χρήστες δεν ενεργούν ορθολογικά. Άλλωστε, από ένα σημείο και πέρα δεν μπορούν να θεωρηθούν ούτε ελεύθεροι. Η απαγόρευση όμως όχι μόνο είναι αναποτελεσματική, αλλά και πολλές φορές καταστροφική, καθώς ανεβάζει την τιμή των ναρκωτικών χωρίς όμως να μειώνει τη ζήτησή τους που είναι ανελαστική. Έτσι, ωθεί τους ναρκομανείς στο έγκλημα (πώς θα αγοράσουν το ακριβό ναρκωτικό;), δεν υπάρχει τρόπος ελέγχου της ποιότητας του ναρκωτικού (και αυτό αποτελεί βασικό λόγο θανάτου των χρηστών) και οδηγεί στην εμφάνιση αυτοκρατοριών εγκλήματος.

Ένα παράδειγμα προερχόμενο από την ελληνική πραγματικότητα θα βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση των προβλημάτων του νομικού πατερναλισμού. Πριν από δέκα χρόνια ψηφίστηκε από τη Βουλή των Ελλήνων ένα ιδιαίτερα σημαντικό νομοσχέδιο που ρύθμιζε την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή. Οι νέες τεχνολογίες υποβοηθούμενης αναπαραγωγής προσφέρουν πλέον τη δυνατότητα σε ένα ζευγάρι που επιθυμεί να κάνει παιδί, αλλά η γυναίκα δεν μπορεί για ιατρικούς λόγους να κυοφορήσει, να αποκτήσει παιδί με τη βοήθεια μιας «παρένθετης μητέρας», που ουσιαστικά θα «δανείσει» τη μήτρα της για την κυοφορία του ήδη γονιμοποιημένου (σε δοκιμαστικό σωλήνα) ωαρίου. Το γενετικό υλικό προέρχεται από τους βιολογικούς γονείς του παιδιού. Είναι απολύτως λογικό η «παρένθετη μητέρα» να θελήσει να λάβει από το ζευγάρι κάποια αμοιβή γι' αυτό που του προσέφερε: ένα παιδί που δεν θα μπορούσε να αποκτήσει με άλλο τρόπο. Αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς το τι σημαίνει να κυοφορήσεις ένα παιδί που δεν είναι δικό σου για εννιά μήνες, με αυξημένο αίσθημα ευθύνης, συμμετέχοντας σε μια διαδικασία ιδιαίτερα επώδυνη συναισθηματικά, ε-

³² Για όλα τα σχετικά με την ορθολογικότητα ζητήματα βλ. συνολικά Gintis (2009).

ξαιρετικά πολύπλοκη ιατρικά και προβληματική κοινωνικά, είναι λογικό να αναμένεις τουλάχιστον να αποζημιωθείς επαρκώς (Hatzis 2003).

Η Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή αποφάσισε να επιτρέψει την παρένθετη μητρότητα θέτοντας ουσιαστικά μια προϋπόθεση για να δοθεί η σχετική δικαστική άδεια: να είναι ιατρικώς αδύνατο για τη βιολογική μητέρα να κυοφορήσει. Η επιτροπή δεν έθιξε το ζήτημα του οικονομικού ανταλλάγματος κρίνοντας πως αρκεί το άρθρο 178 του Α.Κ. που ορίζει ότι οι δικαιοπραξίες που αντιβαίνουν στα χρηστά ήθη είναι άκυρες. Ουσιαστικά δηλαδή η επιτροπή έδωσε τον τελικό λόγο στη νομολογία. Δεδομένου ότι η ελληνική νομική επιστήμη σχεδόν ομόφωνα (δυστυχώς!) απορρίπτει την εφαρμογή των συμβάσεων αυτών, ήταν απολύτως σίγουρο πως και η νομολογία θα την ακολουθούσε. Όμως υπήρχε πάντα η δυνατότητα αλλαγής της στάσης της νομολογίας όταν θα διαπίστωναν τα δικαστήρια το εξαιρετικά προβληματικό και ατελέσφορο της πολιτικής τους.

Κατά τη διάρκεια όμως της συζήτησης στη Βουλή, ο υπουργός Δικαιοσύνης πιεζόμενος από όλες τις πτέρυγες, προσέθεσε στο νέο άρθρο 1458 του Α.Κ. πως η κυοφορία θα πρέπει να γίνεται χωρίς αντάλλαγμα! Το πόσο εφαρμόσιμη θα είναι η διάταξη αυτή, το απάντησε ο ίδιος ο υπουργός όταν παρουσίασε στοιχεία στη Βουλή, σύμφωνα με τα οποία το 20% των ζευγαριών στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν προβλήματα γονιμότητας, θυμίζοντας ακόμη πως με ένα απλό ταξίδι στο εξωτερικό σε χώρα με ελαστικότερο νομοθετικό πλαίσιο όλες οι απαγορεύσεις καταστρατηγούνται!

Τι πέτυχαν λοιπόν οι εχθροί της «εμπορευματοποίησης»; Όποιος είναι αρκετά εύπορος, μπορεί να ταξιδέψει στο εξωτερικό και να συνάψει σύμβαση με τους όρους που αυτός επιθυμεί. Όποιος όμως δεν είναι ιδιαίτερα εύπορος αλλά θέλει απεγνωσμένα απογόνους, ή θα πρέπει να βρει κάποια γυναίκα πρόθυμη να θυσιαστεί ή θα αναγκαστεί να ψάξει για παρένθετη μητέρα στη μαύρη αγορά που έχει ήδη εμφανισθεί. Επειδή δε οι συμβάσεις δεν θα εφαρμόζονται από τα δικαστήρια, αλίμονο στις φτωχές γυναίκες που δεν θα πληρωθούν ποτέ όλο το ποσόν το οποίο τους υποσχέθηκαν και στα φτωγά ζευγάρια που θα πέσουν θύματα των διαφόρων μαφιών που θα τους ζητούν όλο και περισσότερα χρήματα για να μη «διακόψουν απότομα» την κύηση.

Υπάρχουν όμως άλλες δύο περιπτώσεις που παρουσιάζουν ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Οι περισσότεροι συμφωνούν πως υπάρχουν δύο τομείς που ο πατερναλισμός είναι αποδεκτός: η υποχρέωση χρήσης της ζώνης ασφαλείας και η καθοδηγούμενη από γιατρό χρήση φαρμάκων (π.χ. βλ. Wertheimer 2002: 53).

Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Σικάγο Sam Peltzman, σε μια περίφημη έρευνά του στις αρχές της δεκαετίας του 1970, κατέδειξε ότι σε όσες πολιτείες των ΗΠΑ υποχρεώνονταν οι οδηγοί να φορούν ζώνες ασφαλείας, τα ατυχήματα και οι τραυματισμοί πεζών αυξάνονταν. Οι οδηγοί ένιωθαν πιο ασφαλείς, οδηγούσαν λιγότερο προσεκτικά και έτσι προκαλούσαν περισσότερα ατυχήματα. Οι ίδιοι βέβαια είχαν μικρότερες απώλειες, αλλά η κοινωνία γενικά είχε πολύ μεγαλύτερο κόστος. Αυτό που πέτυχε στην περίπτωση αυτή ο πατερναλισμός ήταν η μείωση της ατομικής ευθύνης σε συνδυασμό με τη μείωση της ευημερίας.

Ο ίδιος οικονομολόγος δύο χρόνια νωρίτερα είχε αποδείξει κάτι ακόμα πιο εντυπωσιακό: Από το 1938 έως το 1962, ο Αμερικάνικος Εθνικός Οργανισμός Φαρμάκων (FDA) είχε την υποχρέωση να δοκιμάσει τη χρήση των νέων φαρμάκων μέσα σε εξήντα ημέρες. Αν δεν απέρριπτε το φάρμακο μέσα στα όρια της αποκλειστικής αυτής προθεσμίας, τότε αυτό κυκλοφορούσε πλέον ελεύθερα στην αγορά. Το 1962 όμως, μετά από ένα τραγικό περιστατικό από

τη χρήση του ηρεμιστικού θαλιδομίδη που οδήγησε στη γέννηση πολλών χιλιάδων παραμορφωμένων μωρών στην Ευρώπη, η Αμερικάνικη κυβέρνηση αποφάσισε να δώσει στην Επιτροπή Φαρμάκων μεγαλύτερα χρονικά περιθώρια. Έτσι, αντί να έχουν τη δυνατότητα οι γιατροί και οι ασθενείς να επιλέγουν ανάμεσα σε περισσότερα φάρμακα (αναλαμβάνοντας και τον σχετικό κίνδυνο), η Επιτροπή θα χορηγούσε περιορισμένο αριθμό αδειών μετά από εκτεταμένες και μακροχρόνιες έρευνες που θα είχαν σαν στόχο να μελετήσουν την αποτελεσματικότητα του φαρμάκου και να δώσουν στους χρήστες τις περισσότερες δυνατές αναλυτικές οδηγίες. Ο Peltzman (1973) και άλλοι μετά από αυτόν απέδειξαν πως οι ασθενείς που θα ωφελούνταν από τη σωστή χρήση του φαρμάκου ήταν κατά πολλοί λιγότεροι από εκείνους που έχαναν τη ζωή τους από την καθυστερημένη είσοδό του στην αγορά. Το 1988 η κατάσταση έφτασε στο απροχώρητο και η Αμερικάνικη κυβέρνηση αναγκάστηκε να μεταρρυθμίσει και πάλι το σύστημα ελέγχου, έπειτα από μια ιστορική διαδήλωση ασθενών του AIDS που αποδεκατίζονταν αναμένοντας μάταια την έγκριση των νέων φαρμάκων.³³

VII.

Ο πατερναλισμός είναι ένα πρόβλημα που έχει ταλανίσει αρκετά τη φιλελεύθερη σκέψη. Για τους φιλελεύθερους οικονομολόγους, υπάρχει ουσιαστικά μόνο ένας τρόπος προστασίας: ο **αυτο-πατερναλισμός**, που βασίζεται στην εμπειρία, στη δοκιμή και στο λάθος, στην ελεύθερη διακίνηση των ιδεών και της πληροφορίας. Ο Richard Posner, σε πρόσφατη δικαστική απόφασή του, έκρινε ως αντισυνταγματικό το νόμο που απαγορεύει σε ανήλικους να παίζουν βιντεοπαιχνίδια στα ειδικά καταστήματα ηλεκτρονικών παιχνιδιών. Σύμφωνα με τον Posner, τα παιδιά έχουν και αυτά δικαιώματα ελευθερίας λόγου και έκφρασης. Στο κείμενο της απόφασης τονίζει: «Το να προστατεύεις τα παιδιά μέχρι την ηλικία των 18 από έκθεση σε βίαιες εικόνες και περιγραφές δεν είναι μόνο donkixωτικό αλλά και παραμορφωτικό. Θα τα αφήσει χωρίς τον απαραίτητο εξοπλισμό να επιβιώσουν στον κόσμο όπως τον ξέρουμε».

Η κοινωνία συλλογικά μπορεί να ασκήσει τον αυτό-πατερναλισμό μόνο μέσω του Συντάγματος, όπου και εκεί θα προστατεύσει τον εαυτό της από την αυθαιρεσία της πλειοψηφίας και όχι από την ίδια της την ελευθερία.

Ο Οδυσσέας κατόρθωσε να κάνει ακριβώς αυτό. Ήθελε οπωσδήποτε να ακούσει το τραγούδι των σειρήνων, αλλά δεν ήταν διατεθειμένος να θυσιάσει τη ζωή του. Δέσμευσε λοιπόν τον εαυτό του εκ των προτέρων για να απολαύσει το τραγούδι μέχρι το βαθμό που το όφελός του θα ήταν μικρότερο από το κόστος.

³³ Για τις δύο περιπτώσεις και σχετική βιβλιογραφία βλ. αναλυτικά Χατζής (2012b).

Βιβλιογραφία

- Adler, Matthew D. 2000. "Expressive Theories of Law: A Skeptical Overview." *University of Pennsylvania Law Review* 148: 1362-1501.
- Anderson, Elizabeth S. and Richard H. Pildes. 2000. "Expressive Theories of Law: A General Re-statement." *University of Pennsylvania Law Review* 148: 1503-1575.
- Ariely, Dan. 2008. *Predictably Irrational: The Hidden Forces That Shape Our Decisions*. New York: HarperCollins.
- Becker, Gary S. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, Gary S. 1993. "The Economic Way of Looking at Behavior (Nobel Lecture)." *Journal of Political Economy* 101: 385-409.
- Blackburn, Simon. 2001. *Being Good: A Short Introduction to Ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Brock, Dan W. 1988. "Paternalism and Autonomy." *Ethics* 98: 550-565.
- Brown, Alan. 1986. *Modern Political Philosophy: Theories of Just Society*. London: Penguin.
- Calcott, Paul. 2000. "New on Paternalism." *Economics & Philosophy* 16: 315-321.
- Christman, John. 2002. *Social and Political Philosophy: A Contemporary Introduction*. London: Routledge.
- Connolly, William E. 1974. *The Terms of Political Discourse*. Lexington, MA: Heath.
- Devlin, Patrick. 1965. *The Enforcement of Morals*. Oxford: Oxford University Press.
- Donohue III, John J. and Steven D. Levitt. 2001. "The Impact of Legalized Abortion on Crime." *Quarterly Journal of Economics* 116: 379-420.
- Dworkin, Gerald. 1972. "Paternalism." *Monist* 56: 64-84.
- Dworkin, Gerald. 1983. "Paternalism: Some Second Thoughts." In *Paternalism*. Rolf Sartorius, ed. Minneapolis: University of Minnesota Press. pp. 105-111.
- Dworkin, Gerald. 1993. "Autonomy." In *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Robert E. Goodin and Philip Pettit, eds. Oxford: Blackwell. pp. 359-365.
- Dworkin, Gerald. 1999. "Paternalism." In *The Cambridge Encyclopedia of Philosophy*. Robert Audi, ed. Cambridge: Cambridge University Press. 2nd ed. pp. 649-650.
- Dworkin, Ronald. 1991. "Foundations of Liberal Equality." In *The Tanner Lectures on Human Values XI*. Salt Lake City: Utah University Press. pp. 3-119.
- Feinberg, Joel. 1971. "Legal Paternalism." *Canadian Journal of Philosophy* 1: 106-124.
- Feinberg, Joel. 1986. *The Moral Limits of Criminal Law. Vol. 3. Harm to Self*. New York: Oxford University Press.
- Foka-Kavalieraki, Yulie and Aristides N. Hatzis. 2009. "The Foundations of a Market Economy: Contract, Consent, Coercion." *European View* 9: 29-37.
- Foka-Kavalieraki, Yulie and Aristides N. Hatzis. 2011. "Rational After All: Toward an Improved Theory of Rationality in Economics." *Revue de Philosophie Economique* 12: 3-51.
- Foka-Kavalieraki, Yulie and Aristides N. Hatzis. 2012. "Psychology and Economics: An Affair to Re-visit." Working Paper.

- Gintis, Herbert. 2009. *The Bounds of Reason: Game Theory and the Unification of the Behavioral Sciences*. Princeton: Princeton University Press.
- Gordon, David. 1980. "Comment on Hospers." *Journal of Libertarian Studies* 4: 267-272.
- Hamlin, Alan. 1993. "Welfare." In *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Robert E. Goodin and Philip Pettit, eds. Oxford: Blackwell. pp. 651-662.
- Hardin, Russell. 1988. *Morality within the Limits of Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hart, H.L.A. 1963. *Law, Liberty and Morality*. Oxford: Oxford University Press.
- Hatzis, Aristides N. 2003. "'Just the Oven': A Law & Economics Approach to Gestational Surrogacy Contracts." In *Perspectives for the Unification or Harmonisation of Family Law in Europe*. Katharina Boele-Woelki, ed. Antwerp: Intersentia. pp. 412-433.
- Hatzis, Aristides N. 2009. "From Soft to Hard Paternalism and Back: The Regulation of Surrogate Motherhood in Greece." *Portugal Economic Journal* 49: 205-220.
- Hatzis, Aristides N. 2013. "Moral Externalities: An Economic Approach to the Legal Enforcement of Morality." In *Norms and Values in Law & Economics*. A.N. Hatzis, ed. London: Routledge.
- Hayek, F.A. 1937. "Economics and Knowledge." *Economica* 4: 33-54.
- Hayek, F.A. 1945. "The Use of Knowledge in Society." *American Economic Review* 35: 519-530.
- Hayek, F.A. 1975. "The Pretense of Knowledge (Nobel Lecture)." *Swedish Journal of Economics* 77: 433-442.
- Hospers, John. 1980. "Libertarianism and Legal Paternalism." *Journal of Libertarian Studies* 4: 255-265.
- Jefferson, Thomas. 1781-82 [1955]. "Query XVII: Religion." In *Notes on the State of Virginia*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Kahneman, Daniel and Amos Tversky, ed. 2000. *Choices, Values, and Frames*. New York: Cambridge University Press.
- Kaplow, Louis and Steven Shavell. 2002. *Fairness versus Welfare*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kronman, Anthony T. 1983. "Paternalism and the Law of Contracts." *Yale Law Journal* 92: 763-798.
- Kymlicka, Will. 1989. *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Leonard, Thomas C., Robert S. Goldfarb and Steven M. Suranovic 2000. "New on Paternalism and Public Policy." *Economics & Philosophy* 16: 323-331.
- Machan, Tibor. 2001. "Libertarian Justice." In *Social and Political Philosophy: Contemporary Perspectives*. James P. Sterba, ed. London: Routledge. pp. 93-114.
- McAdams, Richard H. 2000a. "Norms Theory: An Attitudinal Theory of Expressive Law." *Oregon Law Review* 79: 339-390.
- McAdams, Richard H. 2000b. "A Focal Point Theory of Expressive Law." *Virginia Law Review* 86: 1649-1729.
- Mill, John Stuart. 1859. *On Liberty*. London: J.W. Parker and Son.
- New, Bill. 1999. "Paternalism and Public Policy." *Economics & Philosophy* 15: 63-83.
- Nozick, Robert. 1974. *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.
- Peltzman, Sam. 1973. "An Evaluation of Consumer Protection Legislation: The 1952 Drug Amendment." *Journal of Political Economy* 81: 1049-1091.
- Peltzman, Sam. 1975. "The Effects of Automobile Safety Regulation." *Journal of Political Economy* 83: 677-725.

- Posner, Richard A. 1983. *The Economics of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 2nd ed.
- Posner, Richard A. 1990. *The Problems of Jurisprudence*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Posner, Richard A. 1998. "Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law." *Stanford Law Review* 50: 1551-1575.
- Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Raz, Joseph. 1986. *The Morality of Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Schelling, Thomas. 1984. *Choice and Consequence*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Scoccia, Danny. 1990. "Paternalism and Respect for Autonomy." *Ethics* 100: 318-334.
- Shavell, Steven. 2002. "Law versus Morality as Regulators of Conduct." *American Law & Economics Review* 4: 227-257.
- Simon, Herbert A. 1955. "A Behavioral Model of Rational Choice." *Quarterly Journal of Economics* 69: 99-118.
- Smith, Adam. 1776 [1976]. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. R.H. Campbell and A.S. Skinner, eds. Oxford: Oxford University Press. 2 vols.
- Smith, Vernon L. 2008. *Rationality in Economics: Constructivist and Ecological Forms*. New York: Cambridge University Press.
- Stephen, James Fitzjames. 1874 [1993]. *Liberty, Equality, Fraternity*. Stuart D. Warner, ed. Indianapolis: Liberty Fund.
- Stigler, George J. and Gary S. Becker. 1977. "De Gustibus Non Est Disputandum." *American Economic Review* 67: 76-90.
- Sunstein, Cass R. 1986. "Legal Interference with Private Preferences." *University of Chicago Law Review* 53: 1129-1174.
- Sunstein, Cass R. 1996. "On the Expressive Function of Law." *University of Pennsylvania Law Review* 144: 2021-2053.
- Taylor, Charles. 1985. *Philosophical Papers. Vol. 2. Philosophy and the Human Sciences*. New York: Cambridge University Press.
- Thaler, Richard H. and Cass R. Sunstein. 2003. "Libertarian Paternalism." *American Economic Review (Papers and Proceedings)* 93: 175-179.
- Thaler, Richard H. and Cass R. Sunstein. 2008. *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. New York: Penguin.
- Trebilcock, Michael J. 1993. *The Limits of Freedom of Contract*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wax, Amy L. 2000. "Expressive Law and Oppressive Norms." *Virginia Law Review* 86: 1731-1780.
- Weale, Albert P. 1978. "Paternalism and Social Policy." *Journal of Social Policy* 7: 157-172.
- Wertheimer, Alan. 2002. "Liberty, Coercion, and the Limits of the State." In *The Blackwell Guide to Social and Political Philosophy*. Robert L. Simon, ed. Malden, MA: Blackwell. pp. 38-59.
- Williams, Bernard. 1973. "A Critique of Utilitarianism." In *Utilitarianism: For and Against*. J.J.C. Smart and Bernard Williams, eds. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolfe, Christopher. 1994. "Liberalism and Paternalism: A Critique of Ronald Dworkin." *Review of Politics* 56: 615-640.
- Wolff, Robert P. 1968. *The Poverty of Liberalism*. Boston: Beacon.

- Βιρβιδάκης, Στέλιος. 2004. *Εισαγωγή στην Ηθική Φιλοσοφία. Μέρος Α' (Κανονιστικές Θεωρίες)* [Σημειώσεις Πανεπιστημιακών Παραδόσεων]. Αθήνα: ΕΚΠΑ/ΜΙΘΕ.
- Γέμτος, Πέτρος Α. 1998. «Ελευθερία και Ευημερία ως Κριτήρια Αξιολόγησης Κοινωνικών Κανόνων και Θεσμών.» *Νεύσις* 9: 3-31.
- Γέμτος, Πέτρος Α. 2003. *Οικονομία και Δίκαιο. τ. Α'. Μεθοδολογικά και Οικονομικά Θεμέλια*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα. 2^η εκδ.
- Μολύβας, Γρηγόρης. 2004. *Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης (Rawls, Dworkin, Nozick, Sen)*. Αθήνα: Πόλις.
- Φωκά-Καβαλιεράκη, Γιούλη και Αριστείδης Ν. Χατζής. 2012. *Θεωρία Ορθολογικής Επιλογής (Πανεπιστημιακές Σημειώσεις)*. Αθήνα: ΕΚΠΑ/ΜΙΘΕ.
- Χατζής, Αριστείδης Ν. 2004. «Ο Ωφελμιστής πίσω από το Πέπλο: Σκέψεις πάνω στο Κριτήριο Maximin και στην Αρχή της Διαφοράς στη Θεωρία Δικαιοσύνης του John Rawls.» *Δικαιώματα του Ανθρώπου* [τεύχος εκτός σειράς II (Δικαιοσύνη και Δικαιώματα του Ανθρώπου J. Rawls – J. Habermas)]. σσ. 163-188.
- Χατζής, Αριστείδης Ν. 2012a. «Πολιτική Χωρίς Ρομαντισμό: Διανεμητικές Συσπειρώσεις και Προσοδοθηρία.» Στον Τιμητικό Τόμο Πέτρου Ι. Παραρά. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας. σσ. 1121-1136.
- Χατζής, Αριστείδης Ν. 2012b. «Το Δίκαιο των Βιβλίων και το Δίκαιο της Πράξης: Το Τέλος της Αυτονομίας του Δικαίου και η Νομική Εκπαίδευση στην Ελλάδα.» *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου* 2: 250-263.
- Χατζής, Αριστείδης Ν. 2012c. «Τα Όρια της Ελευθερίας.» *Φιλελεύθερα Κείμενα* 1 (<http://www.liberalpapers.org/2012/09/blog-post.html>)